

Є. В. Рукавіцина-Гордзієвська
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

**БІБЛОГРАФІЯ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ
КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА
ЄВГЕНІЯ (БОЛХОВІТІНОВА)**

Про діяльність Київського митрополита Євгенія (Болховітінова; 1767–1837) надруковано і введено в Internet-мережу значну за обсягом кількість нерівноцінних матеріалів. Біографії вченого вміщені в усі вітчизняні енциклопедії та ряд зарубіжних довідників, а його 100-й 145-й, 225-й і 235-літній ювілеї були відзначені урочистими зібраннями, конференціями і книгознавчими читаннями. Праці Є. Болховітінова давно вже прирівнюють до першоджерел, оскільки більшість використаних ним оригінальних документів до нашого часу не збереглася. Це, в першу чергу, його знамениті словники¹, де було введено зразок коротких довідок-біографій з бібліографією і посиланням на місце знаходження автографів, з переказом і цитуванням рідкісних видань та документів, починаючи з першого журнального варіанту² (всього 719 біографічних статей, з яких понад 130 історико-культурних українських діячів³). Так само важливі за своїм фактографічним матеріалом і ґрунтовні джерелознавчі дослідження: “Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии” (К., 1825)⁴, “Описание Киево-Печерской Лавры” (К., 1826; 1831; 1847). Наприкінці життя митрополит Євгеній видав зібрання 150-ти своїх проповідей⁵, виголошених у Воронежі, Санкт-Петербурзі, Новгороді, Вологді, Калузі, Пскові і Києві.

Також ним уніфіковано зразки історико-статистичних описів монастирів і храмів єпархій, де він служив, і у хронологічній послідовності узагальнено джерела з історії рідного краю, що ввійшли в “Историческое, географическое и экономическое описание Воронежской губернии” (Воронеж, 1800; є варіант титулу з датою – 1801).

Він опублікував 5 брошур-описів псковських монастирів (Дерпт, 1821) і тематичний літописний звід “История княжества Псковского” (К., 1831, у 4 т.). Зокрема, 1881 р. у Пскові було видано окремою брошурою уривок – розділ “Осада Пскова Польским Королем Стефаном Баторием в 1581 году”, який попередньо був передрукований у журналі: “Повременное издание Императорской Российской Академии” (СПб., 1831). Саме Є. Болховітінов задумав і розпочав у Новгороді фундаментальне видання “Истории российской иерархии”⁶, завершене Амвросієм (Орнатським), а по його смерті, за дорученням Священного Синоду, опрацьовував матеріали для нового перевидання.

Незважаючи на понад півторастолітній вік болховітінознавства, й досі немає ані повного зібрання праць вченого (з листуванням), ані нової наукової біографії. Складність завдання зумовлена особливостями творчості (праці майже всі анонімні, до того ж десятки разів передруковувані), та долею наукової спадщини – розсіяної і частково знищеної. Що ж до життєпису митрополита, то залишилися другорядні документи, в кращому випадку – частини з важливіших. Тому для дослідників необхідний підсумковий зведений хронологічний каталог: з комплексним книгознавчо-археографічним та бібліографічним аналізом власних праць, віршів, листування, неопублікованих архівних матеріалів, що пов’язані з його особою, взагалі видань друкарні Києво-Печерської лаври за період управління (1822–1837) митрополита Євгенія з використанням матеріалів духовної цензури Києва, Москви і Санкт-Петербурга.

В автобіографії Євгенія (Болховітінова) 1835 р. навіть не перелічені усі його праці: вказано лише 44 опублікованих (причому монографії і статті разом з працями, ним упорядкованими та відредагованими, деякі передруки і перевидання), 23 рукописних, а також деякі видання творів Воронежських єпископів Тихона (Соколова) та Інокентія (Полянського), Московського митрополита Амвросія (Подобєдова), 8 перекладів. Проте в кінці зазначено, що багато ще залишається незавершених праць у рукописах. За щоденником московського професора і секретаря Товариства старожитностей І. Снегірьова встановлено, що серед них був рукопис “Змиевы валы”. Але зберігся тільки гравійований “План Змиевых валов [Киевского, Богуславского, Васильковского и Сквирского уездов Киевской губернии]” з підписом: “Печатать дозволяется. Цензор Ив. Снегирев. Янв. 15. 1837”. Його разом з іншими картами і гравюрами

згідно з заповітом митрополита Євгенія було передано Київській духовній академії у 1838 р. (нині знаходиться у відділі картографії НБУВ під шифром 10971).

Анонімність болховітіновських видань ще за його життя, а тим більш по смерті, не раз викликала незгодження у каталогах і покажчиках. Персоналогічні бібліографічні списки О. Данського, С. Пономарьова, Є. Шмурла, Г. Геннаді, С. Венгерова фрагментарні, тому потребують доповнення і уточнення. Постійно в друкованих і електронних варіантах біографії митрополита Євгенія наводяться помилкові назви і дати виходу його праць, повторюються одні і ті самі цифри з автобіографії 1835 р. або за підрахунками визначного бібліографа С. Пономарьова 1867 р., котрий систематизував у хронологічному списку 107 видань (разом з посмертними)⁷.

Бібліографування наукової спадщини Є. Болховітінова таким чином зводиться до переосмислення опублікованого і пошуку архівних джерел за наявності у XXI ст., введення нових описів видань та назв (або текстів) автографів. Це стало можливим при дослідженні історії формування і реконструкції бібліотеки й архіву вченого: за обсягом це *гіпотетично 13-тисячне* зібрання, де 9 тис. т. – були книжки і брошури, а 4 тис. од. – назви рукописів різного обсягу і походження, що зберігалися власником протягом життя у збірках-конволютах (їх близько трьохсот). Вони тематично-хронологічні за складом, починаючи зі студентської пори, та нагадують рукописно-друковані конволюти Московської бібліотеки знаменитого колекціонера П. Хлебникова. При переїздах Болховітінов завжди залишав на пам'ять свої книги і рукописи, а також роздаровував їх семінаріям, академіям, науковим товариствам та приватним особам, тому нині вони розпорошені у сховищах України і Російської Федерації. Остання і найбільша частина творчої спадщини Є. Болховітінова зберігається в Києві, в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (далі – НБУВ), у складі бібліотек Київської духовної академії, семінарії, Києво-Софійського собору. Автографи вченого – статті, переклади, листи – зустрічаються у конволютах Інституту рукопису, відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій, відділу стародруків та рідкісних видань.

Проте немає окремих конвolutів лише праць Болховітінова, так само не відокремлені вони серед розділів "Каталогу" його бібліотеки, укладеного у 1825–1826 рр.⁸, де власне митрополитові видання записані серед інших, відповідно до тематики розділів.

Хоча є в зібранні Києво-Софійського собору і автографи, і цензурні списки та один збірник із заголовком “Диссертации мои и другие сочинения”⁹, що тільки поглиблює проблему, бо крім авторських чернеток поряд підшиті й копії. Науковий доробок розсіяний серед архівної спадщини власною волею митрополита. Це вражало сучасників і дослідників, зокрема ключарний протоієрей М. Оглоблін у 1867 р. констатував, що 1/30 складають твори митрополита Євгенія та його власноручні рукописи; а все інше – ним перечитано, перевірено, виправлено, доповнено, пояснено¹⁰.

Кількісне співвідношення опублікованого Є. Болховітиновим і зібраних рукописних матеріалів очевидне. Вчений все життя доопрацьовував матеріали з церковної історії (загальної і російської), але так і не здійснив окремого видання. Існує декілька варіантів текстів: 1790–1792 рр. – “Церковная всеобщая история, выбранная мною из Мосгеймовой, а исправленная и пополненная из других писателей, преподаваемая студентам в Воронежской семинарии и Александроневской Академии. 10 веков”¹¹. Є три списки “Истории Славено-Русской церкви до XII в.” з доповненнями і правками 1812 р.¹² та останній список 1829 р. “Церковной истории пять веков”¹³.

Також важливі численні примітки власника на полях і у тексті книжок, на додаткових аркушах і форзацах, авторські доповнення і правки. Це своєрідна творча лабораторія підготовки видання: звірення джерел (позначене різнокольоровими олівцями і чорнилом), порівнянь дат, імен, паралельних перекладів і т. д. Трапляється, що фрази зразка “Мое мнение...” або весь абзац пізніше щільно перекреслювалися, зокрема Є. Шмурло відновив оригінальний текст епіграми Є. Болховітинова на вірш Г. Державіна. В одному з конволютів вшити аркуш з віршем “Плач на кончину его высокоблагородия, Авксентия Алексеевича Иевлева” [М., 1790], а далі – лист-рецензія (писарська чернетка з доповненнями) Є. Болховітинова з таким роз’ясненням у кінці тексту: “Критика сия писана на печатной сонет сочинения Фомы Филимоновича Розонова, переводчика иностранной коллеги, моего друга и корреспондента. [...]”. Продовження фрази розшифрувати неможливо (див. у відділі стародруків, далі – НБУВ ВС)¹⁴.

Перші літературні спроби друкувались з легко з’ясованими підписами: “С.[тудент] Евф. Болх.”, “В.[оронежской] С.[еминарии] П.[рефектом] П.[авловским] П.[ротоиереем] Е. Болховитиновым”, пізніше – “Евгений”. Іноді в перекладах вказано криптоніми (“Е.Б.”,

“П.Б.”). До того ж, через деяку невідповідність наукового доробку світської (історико-бібліографічної, а не богословської) тематики своєму сану, автор змушений був свідомо приховувати власне ім'я при багатьох публікаціях за криптонімом “Е”.

Інший варіант друку: взагалі під чужим прізвищем, як правило, – чергового протеже, хоча у автобіографії митрополит вказує їх як свої, бо студенти Воронежської семінарії (“И. Ставров”, “И. Аполосов”, “И. Зацепин”) та Олександрівської академії (“А. Болховский”, “М. Суханов”, “Д. Малиновский”, “К. Китович”, “И. Лавров”) тільки виголошували (читали) ці та інші так і не надруковані тексти в публічних зібраннях, що підкреслено ним у листі до упорядника “Росписи російским книгам для чтения из библиотеки В. Плавильщикова” В. Анастасевича (17.V.1820). У таких “Исторических разсуждениях” додаткові тези і звернення різними мовами навіть відділені шмуцтитулами, а при перевиданні текст змінювався, прізвище з титулу іноді знімалося¹⁵.

Одне те, що учню можна було списати на недосвідченість, а наставнику – ні, додавало свободи вислову. Фактично Болховітінов допомагав молодим при завершенні навчання отримати звання кандидата богослов'я, подавав приклад напряму подальшої самостійної роботи¹⁶. Студентами здійснена тільки (за трактуванням основного біографа Є. Шмурло) зовнішня обробка зібраного матеріалу без ґрунтового джерелознавчого дослідження. Для сучасного читача незрозумілою є конспірація з друкуванням промов¹⁷ воронезьких семінаристів, але автограф Є. Болховітінова засвідчує: *“Копия с цензуры. Оное историческое разсуждение Московскою цензурою разсматривано и может быть с дозволения ея напечатано, но прежде нежели выпущено будет из печати в публику, один печатной экземпляр его должен представлен быть в оную цензуру для поверки с оригиналом. Подлин. подп. иеромонах Владимир, марта 2 дня. По листам скреплено: 1799 года. Московской цензуры секретарь Иван Карнопелев. В цензуру подана марта 1. 1799 и записана там под N 55. Печататься начата марта – окончена апреля 5. 1799 года. NB. В книге цензорской записана для формы, якобы сочинена студентом богословии Михайлом Смирновым (имя выдуманное), а подана в цензуру дел Иностранной коллегии актуариусом Иваном Шумовым.”* (НБУВ ВС, Гр. 107). У збірнику “Разныя собственоручныя заметки и выписки”¹⁸ Болховітінов занотував про своє авторство дисертацій про собори, катехізис Петра Могили.

Подібні ж промови випускників Новгородської семінарії “Исторические разговоры о древностях Великаго Новагорода” (М., 1808) вже повністю анонімні. Знайдено тогочасну характеристику історії їх створення. Митрополит Амвросій (Подобєдов) писав обер-прокурору Священного Синоду О. Голіцину (2.V.1808): *“Препровождая три екз. в сафьяне ”Разговоров Новгородских”, заключающих историю Новагорода, предаю воле вашего сият., не благоугодно ли будет поднести их величеству. Исследование древней столицы, кажется, достойно воззрения монарха, благоволящего ко всему отечественному и патриотическому. Прибавления для сторонних читателей маловажны, но для новгородцев – драгоценные находки. Разговоры были в школах кратки, но пр. Евгений их умножил и утвердил ссылками на писателей. Летописец Новгородский, из коего преосвященный много брал, рукописной, принадлежащий здешней Невской библиотеке”*¹⁹.

До тексту брошури було включено попереднє окреме видання: “Выписка о древних концах, улицах и пятинах Великаго Новагорода, почерпнутая из Нарядной описи сему городу, деланной в 1623 г. Александром Чоглоковым, да дьяком Добрынею Семеновым” [8 с.] – з передмовою і коментарями. На примірнику зберігся автограф Є. Болховітінова: *“Печатано в Новгородской Губернскаго Правления Типографии 1807 года на мой щет”*²⁰.

Також у Новгород-Софійській бібліотеці в 1807 р. Болховітінов виявив “Житіє и Хоженіє Данила Русьскія земли игумена”²¹ чернігівського паломника XII ст., надіслав президенту РАН А. Нартову свій звід з 4-х списків. А коли Р. Тимковський з К. Калайдовичем (яким доручено було розгляд) текст “загубили”, в 1816 р. – знову вислав з 5-ти списків, а 1835 – ще з 2-х, але видавці так і не скористалися його працею.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. ще не було регламентоване у сучасному розумінні авторське право (письменники передавали чи продавали рукописи приватним видавцям), поширені були анонімні компіляції, авторизовані переробки перекладів, зокрема і західноєвропейських наукових досліджень без посилання на назви оригіналів. Так само діяли редактори-видавці нечислених російських журналів: надіслані матеріали йшли часто анонімно, іноді з доповненнями редактора, частіше з натяком на якусь невідому особу, аніж з вказівкою її прізвища. Незабезпечені автори повністю залежали від покровителів-меценатів, тому видання ряс-

ніють різноманітними присвятами і зверненнями. Через інтриги, зміну монаршої політики та неузгодженість дозволів благочиній, цензурних комітетів, а для духовної літератури – ще й єпархіального начальства, навіть випущені книжки заборонялися і конфісковувалися (в найгірших випадках їх спалювали, автори каралися не лише звільненням з посади, висиланням подалі від столиць, а навіть тюремним ув'язненням, зокрема й у монастирях). Причому, покарання стосувалося навіть не тексту в цілому, а просто окремих тем, фраз, висновків, оригіналів перекладів, шкідливих з чийогось погляду для авторитету церкви і монархії. Так згинула і перша російська енциклопедія (переклад з французької статей на літери “А–В”), видана С. Селівановським (М., 1825, у 3 т.), до якої мали ввійти біографії зі словника митрополита Євгенія.

Усі опубліковані Болховітіновим переклади творів Демосфена, Ціцерона, Піндара та інші компіляції з різних джерел мали характер навчальних посібників з філософії, теорії проповідництва, історії, бібліографії. Знайдено цікаву примітку у примірнику перекладеної ним сатири на тогочасну літературну ієрархію “Парнасская история” (М., 1788): *“Histoire du Parnasse et de ses environs. Par mr. D.D.A. Auteur des anecdotes des Rois, Reines et Regentes de France...”* (НБУВ ВС, Гр.3989). За каталогом бібліотеки гр. Д. Бутурліна (Paris, 1805) з'ясовано, що автор, зашифрований під криптонімом, – Ж. Дрьо дю Радье.

Низка перекладених і відредагованих праць Болховітінова залишилася невиданою: з французької – “Философские размышления о происхождении языков” П. Мопертюї (1790), з латинських видань – “Всеобщая хронология знаменитых мужей” (1795), з польської – спільно з В. Анастасевичем – опис Ліфляндії Я. Гільзена (Wilno, 1750). Також розпорошені численні уривки перекладів: виписки з різних французьких книг, з історії козацької України Ш. Лезюра (Paris, 1814), статті з музичного словника Ж. Руссо (Paris, 1775). Знайдено автограф переказу-конспекту з шокуючими описами Росії за царя Петра I з надзвичайно рідкісного латинського оригіналу (Wien, 1700): видання щоденника Й. Корба, секретаря цісарського посольства в Москві і очевидця подій 1698–1699 рр., на вимогу російського посла у Відні було знищене. Переклади цієї книги були надруковані набагато пізніше.

Особливо важливе для розширення уявлень про особу і життя вченого – його листування (хоч і не в повному обсязі опублі-

коване, це 95 адресатів з принаймні згадуваних 165 осіб). Порівняти можна за обсягом: всього, починаючи з 1816 р., надруковано листів Болховітінова 1 тис. од. (а повторні передруки і цитування не перелічити). З них понад 185 од. – бібліографу В. Анастасевичу, 125 од. – поету й видавцю Д. Хвостову, також уривки з 89-ти листів до воронезького друга В. Македонця. Окремо видані 3 випуски листування з графом М. Румянцевим та деякими іншими сучасниками (92 від митрополита, 120 до нього та інших осіб), також збірник з 139 од. листів – економу митрополичого дому, а потім наміснику Києво-Печерської лаври Серафиму (Покровському). Решта – у періодиці. Розшукано і приблизно тисячу автографів листів митрополита (разом з опублікованими, хоча частина з них донині не збереглася). З листів, адресованих власне митрополиту Євгенію, надруковано лише до двохсот, проте в архівах є ще до ста одиниць.

Я. Грогом опубліковано 12 листів Є. Болховітінова Г. Державіну (за 1805–1816 рр.), але один пропущено. Фактично – це редакторські зауваження (14.XII.1811) на цікаве теоретичне дослідження поета: *“Вы мне дали полное позволение поправлять собственно о лирической поэзии. Итак в сей тетради, удерживая все Ваши же мысли: 1/ я привел историческия сказания сколько можно в точнейший хронологический порядок перестановкою многих мест и кое-где пополнением, а статью о церковной поэзии осмелился по Вашим же мыслям написать вновь над строками, как мне казалось точнее. Нам, духовным, сия материя известнее, но для публики она будет новостью, никем еще в России не описанною. 2/ При отрывистых разстановках мыслей я осмелился кое-где посвятить их вставкою некоторых речей. Поэзия может обойтись без риторических и логических связей, а проза никогда не может быть от них уволена, а особливо разсудительныя сочинения, каков Ваш сей трактат. Вот Вам весь отчет мой в употреблении или злоупотреблении данной Вами мне вольности. Прилагаю при сем лист особых примечаний. Сперва думал я все поправки писать на сем особом листу. Но Вам затруднительно было бы сводить лист с тетрадью и потому решился я писать в самой тетради над строками.”*²²

За матеріалами Таємної канцелярії, які повідомив у листах їх очевидець, знаменитий російський масон, сенатор І. Лопухін (14 і 21.XI.1813), майже дослівно введених до тексту, Болховітінов підготував розгорнуту “Биографию Арсения Мацевича, архиепископа Ростовскаго и Ярославскаго”, надруковану аж через півстоліття

(Лейпциг, 1863). Збереглося 6 її списків (в одному є правки Амвросія Орнатського)²³. Такими ж двоваріантними були біографії Я. Княжніна, І. Дмитревського, трьох – Тихона (Соколова), чотирьох – І. Федорова (з першим оглядом слов'янського книгодруку). Причини цих тривалих переробок не лише у скрупульозності досліджень, доповнюванні та уточненні фактів – з часом мінялися теми зацікавленень вченого і пріоритети (у молодості – переклади, на схилі літ – підсумкові видання багатотомних праць і редагування); вибір диктувався обсягом зібраного матеріалу, також бажанням повідомити про нові археологічні знахідки, висловити досить гострі зауваження на чужі праці, а від чогось він хотів відмовитись, стерти з пам'яті.

Найширше в листуванні з начальником друкарні Києво-Печерської лаври Веніаміном (Базилевичем)²⁴ відображено процес друкування “Описания Киево-Софийского собора и Киевской иерархии” (К., 1825), коли митрополит мусив відбувати службу як член Священного Синоду в С.-Петербурзі. Зокрема, пояснюється виникнення двох варіантів приміток N 75, 76, 80, 83 (з перенабором сторінок 129–144): “...В здешней Сенатской Архиве сыскали мне две любопытныя грамматы, по коим должно переправить и перепечатать два листа в моем “Описании Соф. собора”. Итак, остановитесь переплетать их и выдавать в лавку. Листы пришлю в следующую почту...” Невдовзі надійшло нове розпорядження: “Благодарю за скорый набор перепечатываемых листов и возвращаю при сем корректуру к печатанию набело. Теперь сочтите: 1) сколько у Вас осталось в магазине и в лавках сей книги, 2) сколько Вы раздали сих книг своим лаврским (прочих вне Лавры не считайте), 3) сколько ко мне прислано (помнится, 175). На все сие число напечатайте сии листы. Но я из своих уже роздал до 20...” (16.IX.1825). Також йшлося про вичитування тексту різними особами – віддруковані аркуші “Описания” по черзі надсилались у Гомель до графа М. Румянцева. Зокрема, щодо публікації заповіту митрополита Петра Могили Веніамін повідомив: “Духовное завещание польское по исправки при Типографии было посылаемо еще и в Академию к учителю иеромонаху Анатолию, который прочитал и исправил...” Митрополит додав: “И я еще давал поляку читать, и сам поправлял, а теперь возвращаю. Выправьте хорошенько под надзиранием или отца Пимена, или Анатолия...”. Ці зміни у процесі друку не припинилися – відразу по виході книги автор, перечитуючи, оновив її текст: “...Посылаю к

вам поправленное к будущему изданию, если Бог сподобит дождаться, Описание Киево-Софийского собора. Может быть и еще сделаю поправки: но на случай поездки и смешения моих бумаг, опасаясь, чтобы сии листы не разбились и не потерялись. Для того отправляю их к вам, сшейте и запечатайте в пакет. А в случае еще поправок, буду их вам сообщать для вписания... 19 мая 1826". Цієї книги з авторськими додатками не знайдено, хоча відомо з іншої записки (20.I.1837), що митрополит передавав текст з аркушами-вкладками. Серед 33-х примірників "Описания" в НБУВ не виявлено перевидання з титулом 1847 р., вказаного у каталозі С. Петрова²⁵. До того ж, не згадується воно у переліку книг, дозволених Київським цензурним комітетом, використаного як джерело. Проте у двох примірниках видання вклеєні нові ілюстрації – літографії були замінені у 1832–1833 рр. гравюрами з друкарні братів Глазунових (мідні гравійовані дошки зберігаються у відділі образотворчих мистецтв НБУВ).

За звітно-кошторисними документами²⁶ друкарні можна визначити масштаби діяльності Є. Болховітінова в управлінні книговидаванням Києво-Печерської лаври, що виражалось не формальними благословеннями, а прискіпливою увагою до найменших дрібниць редакційно-видавничого процесу – від замовлення певного сорту паперу і гравіювання ілюстрацій у Росії, вибору шрифтів, до багатозразових вичиток коректури і визначення цін, детальною перевіркою продажу і розсилання по єпархії.

Книжок кириличним друком було видано понад 210. Збірник листування митрополита виглядає, як своєрідний запис діалогів-обговорень поточних проблем друкарні і книговидавання. Зокрема Веніамін писав: *"...Канон для сущих в печали от оклеветания, присланный от Вашего Высокопреосвященства, печатается и набором кончен, почему при сем и возвращается".* Примітка митрополита Євгенія: *"Надобно в конце означить, что взято из Октоиха".* Веніамін додає колективне прохання: *"...Есть еще в той же книжице другой канон Покаянный к Господу Нашему Иисусу Христу, который многим очень нравится и желают его иметь. Был он напечатан и здесь в Лавре; Благоволите ...если можно и другого творца Канон Покаянный, напечатанный в Правилнике, вместе с сим напечатать, который еще более приходящие поклонники желают, что он понятен для всякаго читающаго и простаго человека. 1825 года Ноября 1-го дня".* Примітка митрополита Євгенія: *"Хорошо. И книгу возвращаю. Напечатайте оба Канона под названием: Каноны покаян-*

ны из Правилника. Но то, что в Правилнике напечатано сокращенно Начало обычно, и псалмы, и тропари, напечатайте текстом сполна. Первый канон из Правилника, а второй сей под названием ин канон покаянный. Сей канон я поправил. Такие издания отдельных канонов будут полезны и народу и Лавре"²⁷.

Гражданського друку було понад 140 книги і брошури (описано С. Петровим у покажчику видань до 1860 р. – 63 назви), з яких значна частина пов'язана з діяльністю митрополита Євгенія, бо це, окрім його праць, службові циркуляри консисторії (укази Священного Синоду, положення, інструкції) і документи стосовно навчального процесу Київської духовної академії (підручники, журнали, плани, програми, проповіді викладачів і студентів, магістерські дисертації). Вийшли збірники зразків проповідництва та курсових праць студентів I і V курсів академії: "Некоторые опыты" 1824 р. і "Опыты упражнений" 1832 р. Митрополит Євгеній сам пропонував теми, позичав свої книги і навіть дарував рукописи; кращі дисертації були надруковані, а автори за дослідження церковних старожитностей нагороджувалися спеціально заснованою разом з другом-меценатом першою академічною Євгеніє-Румянцевською премією.

З передмови видавця І. Глазунова до ще однієї статті митрополита дізнаємося, що вказані у автобіографії три додатки до "Исторического обозрения российского законоположения" (СПб., 1825) Болховітінову не належать, бо взяті з "Древней Российской Вивлиофики" М. Новікова, "Записок о Малороссии" А. Шафонського, надрукованих в журналі "Улей" 1811 р.

Найгірших перипетій виходу у світ зазнав ошатно виданий "Киевский Месяцеслов" (К., 1832: вміщено 392 гравюри, що відрізняються від московського видання 1829 р.), причому текст рукопису 1827 р., надрукований з пізнішими вставками, заборонила цензура Київської духовної академії, коли частину тиражу вже продали. Після запиту обер-прокурора С. Нечаєва "о киевских местночтимых святых", "о Байбузской чудотворной иконе" вийшло три укази Священного Синоду. Після заборони 1835 р. книгу повторно розглядав Московський цензурний Комітет і дозволив продаж (5.X.1836) з вилученням та заміною тексту на 3 арк.

З авторськими додатками митрополитом було здійснено два перевидання створеного у Києві при Інокентії (Гізелі) популярного у XVII–XVIII ст. підручника з історії – "Синописа" 1674 р., під назвою "Киевский синопсис". Зберігся примірник 1823 р. (НБУВ ВС,

Р. 367) з численними доповненнями і виправленнями Є. Болховітінова, які ввійшли до тексту нового видання 1836 р. у відредагованому варіанті.

За примітками митрополита Євгенія на примірнику перекладу Варлама Гловацького “Собранныя полезныя цветы” [М., 1782] виявлено, що у 1824 р. ним текст книжки редагувався (НБУВ ВС, Гр. 1002). Цей варіант опубліковано під назвою: “Златое сочинение Самуила Марокскаго раввина Иудейскаго. Перевод с латинскаго, вновь исправленный и нужными примечаниями дополненный в Киевопечерской Лавре” (СПб., 1827; К., 1829). А пізніше, ще раз доповнюючи за тематикою іншими перекладами, митрополит підготував 1831 р. збірник “Вразумление евреям”. Знайдено його план-чернетку: “*Вразумление Евреям. Содержание: 1. Самуила Раввина... 2. Письмо раввина об[ратившагося]. Перевод с французскаго. 3. Ответ на возражение [...] 4. Ветхозаветныя пророчества.*”²⁸

Важливі медичні заходи під час епідемії холери в Україні, як видно, теж були під контролем митрополита: “*Отец Типограф! Завтра с иеромонахом Клавдием пришлите мне 25 экз. листика “Рецепта против холеры”. Евг. М. К. 22 октября*”²⁹. Ймовірно, використано текст з Харкова (“Наставление о лечении болезни, называемой холера Cholera morbus, изданное медицинским Советом”) 1830 р. Єдиний у своєму роді приклад проповідницької популярності Є. Болховітінова – “Пастырское увещание о прививании предохранительной коровей оспы” (СПб., 1811, 1813, 1827, 1829 і т. д.). Згідно з указом Синоду текст тричі на рік читали по всіх церквах Російської імперії.

Для продажу серед паломників Києво-Печерської лаври готувалися великі тиражі листівок-гравюр з зображеннями святих і храмів, текстів молитв, невеличких видань. Про одне з них митрополит писав: “*Отец Типограф! Если не начали еще печатать “Описание Межигорскаго монастыря”, то пришлите мне с сим посылным вчерашнюю корректуру. Нужно кое что прибавить. Е.М.К. 4 сентября 1830*”³⁰.

Усі історики відновленої 1819 р. у статусі духовної Київської академії, користуючись одними і тими ж документами архіву (з деякими різновидами), залишили огляди початкового етапу – періоду утвердження головних педагогічних ідей Євгенія (Болховітінова) як автора проекту реорганізації духовної освіти у Російській імперії. Але описовість неминуче призводить до прогалин і зміщення акцентів: те, що здавалося важливішим, з часом втрачає

пріоритетність. Тоді не були опубліковані повні тексти численних рукописів, а лише їх перекази з цитатами. Нині ці матеріали розсіяні чи втрачені, відновити або реконструювати їх в обсязі 1837 р. – нереально³¹.

Намагання за окремим рукописом чи одним конволютом визначити всі аспекти творчого шляху Є. Болховітінова нездійсненні – для дослідників важливо охопити весь комплекс архівної спадщини вченого, від Воронежа до Києва було 8 його основних переселень, а простих поїздок і не злічити, збереглося багато свідчень саме різночасових матеріалів – студентських нотаток, перекладів, учительських планів, єпископських та митрополичих інструкцій³².

Археографічне і текстологічне опрацювання навіть фрагментів архіву вченого досить перспективне для сучасних поглиблених і розширених досліджень у галузі пам'яткознавства і літературознавства. Болховітіновим був опублікований з детальними коментарями ряд важливих джерел, зокрема: 1818 р. – донині найдавніша жалувана грамота Київського князя Мстислава Володимировича (1130), знайдена ним під час вікаріатства 1807 р. у Юріївському монастирі під Новгородом, 1828 р. – текст давньоруського астронома і математика Кирика “Учение имже ведати человеку числа всех лет” (1136). Дещо за його сприянням готували до друку інші дослідники – врятовані ним від знищення пергаменні уривки житій святих, служби, мінеї XI–XVI ст., псалтиря XI ст., пізніше названого Євгеніївським, або вже по смерті вченого – вибирали з архіву листи, списки і чернетки статей, підготовчі матеріали (грамоти, акти, реєстри). Особливої уваги і навіть факсимільного видання заслуговують інші історико-літературні пам'ятки, часто з коментарями власника, а також листування і автобіографічні матеріали відомих письменників початку XIX ст., що колись належали Болховітінову, а тепер зберігаються у Москві та С.-Петербурзі.

Сучасний *орієнтовний* обсяг опублікованого творчого доробку Євгенія (Болховітінова) з авторськими варіантами та творчими переробками послідовників – 135 праць (22 монографії, 21 брошура та 92 статті). Це окреслюється лише при детальному бібліографічному ознайомленні: зокрема, були відбитки статей (тобто рідкісні нині передруки тексту), також 4 переклади французькою та німецькою мовами, і навіть 51 перевидання (зокрема у 4-х авторських збірниках); упорядковано і відредаговано вченим 34 праці, з них перевидано 27, перекладено 13. Вміщено у тогочасних збірниках та періодиці

70 статей окремо і 22 згрупованих тематично (понад 500 назв), а передруків їх було аж 113 (це понад 300 назв і 3 у перекладі), також 10 ним упорядкованих (3 передруки), 11 – перекладених.

Назв неопублікованих праць митрополита (відредагованих і у чернетковому варіантах), збірників і окремих аркушів, кількість яких безперечно ще потрібно доповнювати³³, – понад 40 російською мовою і 6 латиною. Що ж до обсягу всієї спадщини вченого, то й нині не можна вважати тему закритою з цілком об'єктивних причин: потрібно продовжити пошуки його автографів для більш повного і точного (наскільки це взагалі можливо) бібліографування його наукових довідок, рецензій і відгуків.

Варіації на теми, пов'язані з діяльністю Є. Болховітінова, іноді доведені до абсурдних висновків, невтримно поширюються в електронній мережі Internet³⁴. Джерелознавчих знахідок з публікацією архівних матеріалів – лічені випадки. Проте головне те, що зібрані матеріали, відомості і тексти документів з книг Є. Болховітінова використовуються дослідниками донині: з ним полемізують, виправляють чи заперечують його тези, – з редагуванням і уточненням вони знову діють у науковому просторі. Хоча за такий довгий період збагатилася джерельна база досліджень, уточнюються і виправляються фактографічні похибки, проте загалом історіографічні і бібліографічні видання Болховітінова посідають важливе місце серед розробок з регіонального краєзнавства, церковної ієрархії, історії музики, пам'яткознавства, книгодруку в Росії і Україні.

¹ Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви. – СПб., 1818; 2-е изд. – СПб., 1827; репринт: Leipzig, 1971; 3-е изд. – М., 1995; німецький переклад Ф. Штраля: *Das gelehrte Russland.* – Leipzig, 1828. Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России. – М., 1838; М., 1845; репринт: Westmead, 1971.

Див. списки словників з архіву митрополита: РНБ ВРРК, ф. 588, № 2009/1–5. І. Снегірьов видав 1838 р. тільки частину подарованих митрополитом матеріалів, але, редагуючи “Словарь достопамятных людей” Д. Бантиша-Каменського (М., 1836), додав з рукопису Євгенія кілька біографій українських діячів. “После он продал Словарь Евгения М.П. Погодину за 1500 руб. асс. Жаль, что в бумагах Евгения были автобиографии; их-то он не передал Погодину для издания” (Сахаров И.П. Записки // Рус. Арх. – 1873. – Т. 1. – Стб. 974).

² Новый опыт исторического словаря о российских писателях //

Друг просвещения.– М., 1805–1806. Див. пр. видання знаменитого просвітника М. Новікова “Опыт исторического словаря о российских писателях” (М., 1772) з доповненнями Є. Болховітінова: РДБ, ф. 310, № 1106.

³ *Рукавіщина Є.В.* Євгеній Болховітінов і біобібліографія України // Бібл. вісник.– 1995.– № 2.– С. 11–28; *Сарбей В.Г.* Персоналії видаючихся українських медиків в енциклопедическом труде Евфимия Болховитинова (<http://histomed.kiev.ua/agapit/ag56/ag56-04r.html>).

⁴ Категорично спростовував звинувачення у присвоєнні митрополитом рукопису праці І. Фальковського історик М. Максимович. Почалося з припущення І. Скворцова, а повторювалося вже як реальний факт (від М. Закревського до С. Заремби). Йшлося про текст, доведений тільки до X ст. (НБУВ ІР, ф. 312, № 366/165). Виявлено “Репорт” І. Фальковського Київському митрополиту Серапіону (З.Х.1806), який підтверджує ранній етап дослідження: “...занимаюсь я ныне сочинением полнейшаго “Исторического известия о древней Киевской Иерархии”, и о всех бывших в оной преосвященных митрополитах от начала христианства в Киеве даже до наших времен, нахожу за нужное, для решения разных исторических сомнительств и затруднений делать самые точные справки с византийскими историками, ...также и пользоваться пособием преподававших... всеобщую историю в Академии Киевской учителей..., кои мною довольно способными усматриваются к учинению мне немало при вышеупомянутом сочинении пособия...: *Corpus Byzantinae Historiae. 24 t. Venetia, 1729*” (ЦДІАК України, ф. 127, оп. 200, № 170).

⁵ Собрание поучительных слов в разные времена и в разных епархиях проповеданных (К., 1834 у 4 ч.). Окремо з цього набору митрополит замовив начальнику друкарні Веніаміну: “Напечатайте проповедь на память преподобнаго Саввы Крыпецкаго особо 50 экземпляров на белой бумаге и корректуру пришлите ко мне... Е.М.К. 3 апреля 1834”. Текст на зв. арк.: “Слово на память преподобнаго отца нашего Саввы Крыпецкаго, Псковскаго чудотворца, проповеданное в Псковском Крыпецком монастыре 18 [!] года августа 28 Евгением Архиепископом Псковским, Лифляндским и Курляндским, что ныне митрополит Киевский”. Див.: НБУВ ІР, ф. 306, № 404, арк. 239.

⁶ История российской иерархии, собранная епископом, бывшим Пензенским и Саратовским Амвросием.– М., 1807–1815. 6 ч. у 7 т.; Коректурний пр. ч. 7 (РДБ, ф. 310, № 1419); 2-е изд.– М., 1822. Ч. 1; 2-е изд.– Т. 1, ч. 1, пересмотренная, исправленная и умноженная.– К., 1827. Цензурний пр. рукопису 1827 р. з редакторськими правками митрополита Євгенія (вставки, примітки, викреслення) і його вказівками для друкарів: НБУВ ІР, ф. 160, № 544, 242 арк.

Окремими відбитками були видані: стаття “Всеобщее введение в историю монастырей греко-российской церкви” (М., 1810), а також 50 пр. “Преподобнаго Нила Сорскаго устав Скитскаго монашескаго жития, сочи-

нений около половины XV столетия, а списанный с полууставного списка, хранящегося в Новгородской Софийской библиотеке” (М., 1813; 1820 і т. д.), звірений за вологодським списком. Це вказано ним у листі Я. Бардовському 1821 р. (Правосл. собеседник.– 1889.– Т.2, июнь.– С. 323).

⁷ Пономарев С.И. Материалы для биографии митрополита Евгения (К., 1867). Проте в анованому списку Є. Шмурла, включеному до монографії “Митрополит Евгений как ученый” (СПб., 1888), тільки до 1805 р. вказано 91 назву праць (разом з рукописами). М. Полетаєв продовжив хронологічно і підготував глибоке аналітичне дослідження з залученням архівних матеріалів у монографії “Труды митрополита Киевского Евгения Болховитинова по истории русской церкви” (Казань, 1889).

⁸ ЦДІАК України, ф. 184, оп. 1, № 7.

⁹ НБУВ ІР, ф. 312, № 646/592. Збірник детально розглянув Є. Шмурло (Вказана праця.– С. 146–159).

¹⁰ Кл. Пр. Н.О. [Оглоблин Н.Я.] Число рукописей митрополита Евгения в Киево-Софийской библиотеке // Тр. КДА.– 1867.– Т. 4, № 12.– С. 657–658.

¹¹ НБУВ ІР, ф. 312, № 257/652, 432 с.

¹² Там само, № 363/158, 149 арк.

¹³ РДБ, ф. 205, № 70, 105 арк.

¹⁴ НБУВ ВС, Н.468(17–18).

¹⁵ Разсуждение о необходимости греческого языка для богословии, и об особенной пользе его для российского языка. Читано в публичном собрании 1793 года, июля 13 дня в Воронежской Семинарии Студентом Богословии и Учителем Греческого языка, Иваном Ставровым.– [М.: Унив. тип., 1793].– 8, [2] с. 25 посторінкових приміток. У кінці додаток: “К читателю. Неверной данной в Типографию для напечатания список, испорченной или неисккусным каким переписчиком или поправщиком, был причиною следующих пропусков, ошибок и подмен, которыя оказались по снесении с вернейшим списком, сообщенным нам из Воронежской Семинарии по окончании уже печатания. И так Читатель да благоволит сам исправить оныя по нижеследующей таблице”. Вміщено 33 правки. (НБУВ ВС, Н.468/41). У виданні 1800 р. (Гр. 5336) майже все з вказаного виправлено, сторінок 18, приміток 28, а ім'я І. Ставрова відсутнє.

¹⁶ Проте серед названих тільки О. Болховського, І. Зацепіна, Д. Малиновського та І. Суханова можна зустріти серед авторів інших публікацій початку XIX ст. Рукопис проповідей племінника О. Болховського не пропустила духовна цензура. Негативний відгук (4.VI.1812) Тверського архієпископа Мефодія (Смирнова) на “Изследование о славянском переводе Священнаго писания Ветхаго и Новаго Завета” Є. Болховітінова відклав друк на багато років. Текст у 1835 р. використав випускник Київської академії, а потім викладач філософії в університеті св. Володимира О. Новицький (див.: Шмурло Е. Вказана праця.– С. 310–317).

¹⁷ Историческое разсуждение вообще о древнем Христианском Бого-

служебном пении, и особенно о пении Российской церкви с нужными примечаниями на оное: и с присовокуплением другого краткаго разсуждения о том, что алтарныя украшения нашей церкви сходны с древними; оба Читанныя в Публичных Собраниях.– Воронеж: В Типографии Губернскаго Правления, 1799.– [1]. Сказывано в публичном собрании Воронежской Семинарии 1797 года Февраля 12 Студентом Богословии Иваном Аполосовым (с.19); [2]. Сказывано... Сентября 16 Студентом Богословии Иваном Зацепиным (с. 26). Список текста: НБУВ ІР, ф. 312, № 646/592, арк. 98–107.

¹⁸ НБУВ ІР, ф. 312, № 18/727, арк. 4, 33.

¹⁹ Там само.– № 464/606, арк. 124 зв.

²⁰ Там само.– № 465/596, арк. 1–4.

²¹ Там само.– № 171/155, 172/156 – Книга глаголемая Странник: Хоженіе Даниіла. Копії поч. ХІХ ст. на 47 і 40 арк.

²² Там само.– № 467/591, арк. 263–279 зв.

²³ Там само.– N 391/719. В “Словаре историческом духовных писателей” М., 1827) вміщено скорочений лояльний текст.

²⁴ НБУВ ІР, ф. 306, N 404, 346 арк. (319 од.). – Часть оставшихся записок, получаемых 1822 года от Его высокопр. Евгения, митрополита Киевскаго по 1837 г. начальником типографии Киево-Печерской лавры иеромонахом Вениамином, бывшим до 1855 года, ныне 186[7] архимандрит Киево-выдубецкаго монастыря. Цитати наведені з арк. 50, 59, 113, 109.

²⁵ “Книги гражданскаго друку, видані на Україні: ХVІІІ – перша половина ХІХ століття” (Харків, 1971.– № 440).

²⁶ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 тип., № 471/2; № 493/1–2; № 502; № 507.

²⁷ НБУВ ІР, ф. 306, N 404, арк. 63 зв.

²⁸ Там само, арк. 332. (Шифри пр.: Б-ка КПЛ, V.7/20; ВС, Гр. 6093). Резолюція митрополита Євгенія щодо випуску: “1831 г. августа 11. Переплетать съ книгою Самуила раввина и прибавить цены по 30 копеек.” (ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 (тип), № 502, арк. 151); Збірник перевидано у 1855 р.

²⁹ Там само, арк. 276.

³⁰ Там само, арк. 186. Брошура вийшла під назвою: Историческое сведение о бывшем ставропигиальном Киево-Межигорском монастыре.

³¹ Зокрема, з бібліотеки Києво-Софійського собору відсутні збірники документів за нумерацією опису М. Петрова: № 319, 348, 458, 459, 507, 509, 515, 527. Матеріали з історії духовних училищ брали для публікації, передавали до історичного архіву.

³² Друкарня Києво-Печерської лаври постійно видавала розпорядження:

Указ о наблюдении благочиния в епархиальных и Лаврских церквях (12.VII.1822), Указ Киевской духовной консистории о подтверждении всем епархиальным начальствам иметь деятельнейший надзор за поведением священнослужителей (1828).

У 1833 р. по Київській єпархії розповсюдили – “Положение о приз-

рении бедных духовнаго звания” (Б-ка КПЛ, IX.5/28), як й інші інструкції Консисторії, зокрема, у 1830 р. – “Наставление приходским священникам, как вести записныя церковныя книги” (ВС, Гр. 6073), “Инструкцию церковным старостам” [1829/1833] (Б-ка КПЛ, IX.5/23) і т. п.

Розшукано серед документації друкарні такі аркушеві видання:

От Попечительства, учрежденнаго о призрении бедных духовнаго звания по Киевской Епархии, Благочестивым Пастырям и Священно-и-церковнослужителям, и всем сострадательным душам Христовы Киевския Паствы Воззвание. [1824.– 2 с.] (Пр. 1–2. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 (тип), № 493/1, арк. 107–108).

Клятвенное обещание [1836.– 2 с.] (ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 (тип), № 507, арк. 200–201).

Указ е. и. в., самодержца Всероссийскаго, из Киевской Духовной Консистории: ...Постановление для прекращения ябед и проволочки дел. [1836.– 2] с. (ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 (тип), № 507, арк. 196).

³³ Митрополитові автографи також є у збірнику (НБУВ ІР, ф. 301/П, N 413): “[1]. Проект учреждения в России 5 экзархатств, соответственно учрежденным ген.–губернаторствам (от нескольких русских иерархов). (1824). [2]. Правила о воздержании духовенства: правила для епархиальных архиереев, о обязанности благочинных, о обязанностях сельских священно– и церковнослужителей. (1825). [3]. Записка, представленная секретному Комитету от митр. Новгородскаго и Киевскаго: О свободе вероисповедания; О комитетах попечительства об инообрядцах; О дозволении открыть церкви и молитвенные дома всем инообрядцам, как дозволены кирхи, церкви, мечети иностр. исповеданиям и иноверцам; Об улучшении православнаго греко-рос. духовенства, дабы оно всячески привлекало к себе уважение (о раскольниках)”.

³⁴ Навіть дуже змістовний Web-сайт Санкт-Петербурзької Митрополії все ж неправомірно приписує в “Истории российской иерархии” авторство опису Ніжинського (потрібно – Пекінського) монастиря та архітектурні заслуги: “В Киеве митрополит Евгений оставил о себе неизгладимую память, построив знаменитый Собор в честь св. ап. Андрея Первозванного“ (sudosa@mitropolia–spb.ru© 1998).